

РУЧНА КОРОТКОСТВОЛЬНА ЗАЛІЗНА КОВАНА БОМБАРДА КІНЦЯ XIV – ПОЧАТКУ XV СТ. З КОЛЕКЦІЇ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

У статті представлений детальний аналіз ручної короткоствольної залізної кованої бомбарди кін. XIV – поч. XV ст. з колекції Львівського історичного музею. Розглядається історія, розвиток та поширення цього виду ручної вогнепальної зброї у XIV-XV ст. Описано музейну історію бомбарди. Розглядається можлива версія походження гармати. Обґрунтовується висновок про стан музейного предмета.

Ключові слова: бомбарда, ручна вогнепальна зброя, музейні предмети, формування колекції, інвентарні описи, Музей Наукового Товариства ім. Шевченка, Львівський історичний музей, Белз.

Сьогодні в Україні стрімко розвиваються такі науки, як історичне зброєзнавство, музеєзнавство та військова історія. Особливу зацікавленість науковців привертають ранні взірці зброї, у тому числі і вогнепальної, котрі зараз знаходяться в музейних фондах. Глибоке дослідження збройних артефактів музейних колекцій дає змогу всебічно розширювати горизонти наукових знань галузі, відкривати все нові аспекти проблематики.

Важливим джерелом історичної інформації, окрім документальних пам'яток, є вцілілі збройні артефакти. Особливої уваги дослідника потребує розшифрування епіграфіки, маркування чи геральдики, якщо вони є на стволі, адже правильно прочитані гарматні тексти дають змогу правильно атрибутувати предмет. Окремим важливим питанням сьогодні стає історія гармат в музейних колекціях. Кожен збережений до нашого часу артилерійський предмет сьогодні несе історичну, наукову, культурну, антикварну та етнографічну цінність і потребує ретельного та всебічного дослідження. Враховуючи практично відсутній документальний супровід вогнепальної зброї в період початку її використання, кожна окрема гармата цього періоду для науки є безцінною.

Проблематика вивчення ручної вогнепальної зброї XIV – XV століття та її окремих предметів в музейних збірках в Україні зараз є дуже актуальною, проте недостатньо опрацьованою. Серед сучасних українських науковців провідним спеціалістом в галузі давньої артилерії є київський дослідник Олег Мальченко. У збірці «Артилерія на українських землях у XIV-XV століттях» він досить детально розглядає історію поширення артилерії і прослідковує шляхи руху «вогнепальних» технологій на українських землях у XIV-XV столітті. На основі документальних джерел здійснює аналіз типології гармат, що знаходилися на озброєнні українських замків [13]. Окремо варто згадати працю «Museum artilleriae ucrainicae saeculi XV-XVIII. Pars I», котра містить інформативний та ґрунтовний опис двох взірців гармат кін. XIV – XV ст. типу ручна бомбарда [15].

Описуючи історіографію зазначеної нами теми, варто відзначити статтю «Late medieval wrought iron firearms from the Museum in Biecz», авторами якої є сучасні польські науковці Петро Стриж, Лешек Клімек, Януш Степінські, Гжегож Забінські.

Також декілька взірців цього типу артилерійської зброї описані в книзі «Alte Handfeuerwaffen», автори Ян Дурдік, Мірослав Мудра, Мірослав Сада, котра видана в Празі 1977 року [23].

Неможливо залишити поза увагою наукові праці присвячені вивченню ручної вогнепальної зброї XIV-XVIII ст. радянської дослідниці Л. К. Маковської [11].

Це дослідження є першою спробою проаналізувати залізну ковану ручну бомбарду з колекції Львівського історичного музею (далі – ЛІМ). Джерельною базою є зброя з фондів та інвентарні книги ЛІМ і музею НТШ.

З початком використання пороху у воєнних цілях почалася епоха експериментів майстрів-зброярів. Виготовлялися як надзвичайно великі, так і маленькі артилерійські знаряддя. Первісна ручна вогнепальна зброя нічим, крім розмірів, ваги та калібру не відрізнялася від перших артилерійських систем [7, с. 137-140].

Одним з перших її видів була ручна бомбарда (від лат. *Bombus* – громовий звук, *ardere* – горіти) – короткоствольна легка гарматка, невеликого калібру, зарядна камера часто була циліндрична з півсферичним дном та дещо розширеним (конічним) до зрізу каналом ствола [7, с. 11]. Заряджалася з дула. За-

пальний отвір розміщувався над зарядною камерою. Стріляла картеччю – дрібним камінням або шротом чи невеличкими ядрами [15, с. 97-99]. Зазвичай кріпилася на дерев'яній колоді за допомогою металевих скоб, або іноді до тарілі приварювали металевий стержень. Для стрільби заряджену бомбарду, залежно від її розмірів та використаної колоди (прикладу), впирали в землю, у груди, затискали під рукою, або клали на плече, наводили на ціль і за допомогою фітиля або прута запалювали порох через запальний отвір. Використовувалися при фортечній обороні для стрільби по живій силі та в польових умовах. Такі бомбарди широко застосовувалися на всій території Євразії [7, с. 11, 15, 23].

Сьогодні у фондах Львівського історичного музею зберігається залізна кована гарматка. В інвентарній книзі ЛІМ їй присвоєно № 3-2838 [2, ЛІМ 3-2838] (фото 1).

Опис почнемо з дульної частини ствола, пронумерувавши її першою частиною, і далі, у сторону казенної частини умовно продовжимо послідовну нумерацію частин. Для точності опису, враховуючи суттєву різницю між максимальним і мінімальним значеннями замірів, вказуватимемо два значення. Діаметр кілець і тарілі подано за виміром максимальних точок.

Діаметр каналу ствола: 57 мм по найбільших точках, 49 мм по найменших.

Довжина каналу ствола – 256-263 мм.

Довжина зарядної камери – 55-60 мм.

Діаметр зарядної камери – 80 мм.

Довжина ствола загальна – 275-280 мм.

Висота дульної частини – першого кільця – 50 мм в найнижчій точці, 60 мм – в найвищій.

Діаметр першого кільця – 135 мм.

Ширина першого кільця – 44-50 мм.

Діаметр дульного зрізу – 130-140 мм.

Висота другого кільця – 12-20 мм.

Діаметр другого кільця – 100 мм.

Висота третього кільця – 55-57 мм.

Діаметр третього кільця мін. – 86 мм, макс. – 89 мм.

Висота четвертого кільця – 40-50 мм.

Діаметр четвертого кільця – 245 мм.

Довжина восьмигранної казенної (п'ятої) частини по першій грані, на якій розміщено запальний отвір (далі рухаємося за годинниковою стрілкою) – 95 мм, друга грань – 100 мм, третя грань – 101 мм, четверта грань – 103 мм, п'ята грань – 105 мм, шоста грань – 102 мм, сьома грань – 100 мм, восьма грань – 95 мм. Ширина граней в тому ж порядку: перша 45-50 мм, друга 30-39 мм, третя 40-49 мм, четверта 35-40 мм, п'ята 39-49 мм, шоста 37-47 мм, сьома 40 мм, восьма 35-42 мм.

Діаметр базового кільця – 108 мм.

Діаметр тарілі – 110 мм.

Діаметр запального отвору – 7 мм.

Відстань від базового кільця до центру запального отвору – 33 мм.

Висота панівки – 10 мм.

Вага – 11 кг.

Відносно центральної осі гармата є викривлена на 16 годину.

Тіло гармати грибовидної форми, конструктивно і візуально складається з п'яти частин – кілець різного діаметру і довжини.

Канал ствола конічної форми. Порохова камера циліндрична, дещо більша в діаметрі за діаметр каналу ствола, дно камери трохи заокруглене до тарілі.

Масивне дуло складається з дуже товстого і найбільшого за діаметром у будові гармати кільця, яке є досить нерівної та дещо овальної форми, як і вся гармата – дуже грубої роботи. Дульний зріз нерівний, за структурою неоднорідний, чітко видно нашарування слоїв металу. Дульний отвір «яйцеподібної», овальної форми, дещо «втоплений», тобто розміщений глибше, ніж дульний зріз. По краю дульного зрізу є нерівний обідок (фото 2).

Наступне, друге кільце, по висоті є найменше, нерівне.

Третє кільце бомбарди має форму зрізаного кругового конуса.

Четверте кільце є найменше в діаметрі. Очевидно, на цьому кільці бомбарду кріпили до прикладу металевою скобою.

П'ята, донна частина, виконана у формі восьмигранника, що розширюється в бік тарілі. Таріль – плоска (фото 3).

Епіграфіка, маркування, декоративний орнамент – відсутні.

Бомбарда кріпилась металевими скобами до дерев'яної колоди – прикладу. Цей елемент втрачений.

Отже, перед нами дуже цікавий та оригінальний взірець артилерійського знаряддя. Проаналізуємо його.

Розміри та вага гарматки дозволяють нам віднести її до ручної вогнепальної зброї. Дещо конічний канал ствола характерний для зброї типу «тюфенг», або «тюфяк», «дробовик», в європейській термінологічній традиції – «бомбарда», така форма каналу ствола пристосована для віяльного розлітання дробу (шроту). Відповідно і форма дульного отвору є дещо овальною [15, с. 97]. Дульне потовщення виконане у формі кільця дуже грубої роботи. Довжина ствола в калібрах (4,6). Таке співвідношення характерне для ранніх взірців «ручної» артилерії, адже з розвитком ручної вогнепальної зброї панує тенденція до збільшення довжини ствола та зменшення його діаметру.

При простому поверхневому огляді поверхні ствола видно, що гармата викувана з окремих частин з'єднаних між собою методом ковальського зварювання – «первісна» технологія виготовлення. Гранчатість гарматного ствола – архітектонічний елемент характерний для готичного стилю, що панував в гарматному виробництві у XIV-XV ст. [13]. Можемо підсумувати, що описана нами гармата належить до типу ранніх короткоствольних ручних бомбард кін. XIV – поч. XV ст.

Описана нами бомбарда має цікаву музейну історію. Музейна «реформа» 1940-х років призвела до фактичного знищення музеїв попередньої доби та передачі їхніх фондів до кількох великих музеїв. Таким чином з 26 цілком самодостатніх музейних установ після «модернізації» утворилось 5 великих музеїв. Звичайно, це не пройшло безслідно. Безліч музейних предметів, супровідної документації та архівів було назавжди втрачено [22]. У процесі реформи, звичайно, було знищено й один з провідних музейних закладів Львова – Музей Наукового Товариства імені Шевченка (далі – Музей НТШ), першочерговим завданням якого було показати високий культурний розвиток українців посеред космополітичного етносу Галичини. Формування збірки Музею НТШ було несистематичне. Важко переоцінити науковий та археологічний внесок у роботу Музею Михайла Грушевського. На початку 1900 років поповнення археологічного відділу здійснювалося завдяки археологічним експедиціям Михайла Грушевського, Ісидора Шраневича та Миколи Біляшівського. Багато пам'яток було знайдено під час різноманітних земельних робіт, велика частина – даровані Музею приватними особами [19]. Саме так було і з нашою бомбардою. У VII інвентарній книзі Музею НТШ сказано, що до колекції гармата прибула 19 листопада 1935 року з Белзу, дарована о. дяк. Іляріоном Гелюю і присвоєно інвентарний номер 25492 [4., НТШ 25492]. Після розформування Музею НТШ частина колекції у 1940 році була включена до фондів Львівського історичного музею, куди і потрапила описана бомбарда [22].

Отже, відштовхуючись від запису в інвентарній книзі Музею НТШ, розглянемо можливу версію походження нашої бомбарди.

Одне з найдавніших міст Волинської землі – Белз (тепер м. Белз Сокальського р-ну Львівської обл.) – важливий адміністративний та оборонний центр Західного Побужжя. Вперше названий в «Повісті временних літ» під 1030 р. у зв'язку з походом великого київського князя Ярослава Мудрого. Проте, за результатами археологічних досліджень низки науковців поселення є значно раніше [18]. Місто належало спочатку до Володимирського князівства, а після смерті володимирського князя Мстислава у 1170 р. Белз посів один з його чотирьох синів – Всеволод. З цього часу місто стає центром невеликої волості. Складна військово-політична ситуація змушувала розбудовувати укріплення князівського замку та озброювати його залогом сучасною зброєю. Як відомо, волинські володарі мали традиційно тісні стосунки із Центральною та Північною Європою: тевтонськими рицарями та володарями Священної Римської імперії.

Свідченням зростання оборонного значення Белза в момент падіння Галицько-Волинської держави у середині XIV ст. є невдала облога міста польсько-угорським військом у 1352 р. Досить важко проходила облога 1377 р. Саме тоді місту вперше було надане магдебурзьке право, яке мало змінити етнічний склад мешканців. Очевидно, саме тоді до міста почали з'їжджатися чужинці, насамперед із Центральної Європи [9, 8].

У 1388 році польський король Владислав Ягайло передав Белз сім'ї мазовецького князя Зимовита, котрий був одружений з його сестрою Олександрою і мав чотирьох синів Зимовита V, Тройдена II, Владислава I та Казимира II. Вони полагодили фортифікації княжих часів та пристосували їх для використання артилерії. [16]. За Яном Длугошем, улюбленою справою Казимира II Белзького було ковальство. Він виконував зброю – мечі [24]. Враховуючи внесок родини в розбудову фортифікацій, цілком логічно припустити, що у сферу зацікавленості правителя Казимира II могла потрапити і найсучасніша зброя – вогнепальна. За Володислава Опольського аналогічно Львову з'являється старостинський

замок, що прилягав до західних оборонних споруд міста, зведеного на старому передмісті. Очевидно, склад населення новозведеного міста за Магдебурзьким правом був майже цілком не українським. Натомість продовжував існувати дерев'яний замок белзьких князів із храмом Св. Катерини. За деякими даними після спустошливої пожежі 1447 р. його було відбудовано, проте в середині XVII ст. він остаточно перестав існувати [20].

Відомий факт функціонування храмових будівель вздовж оборонних ліній середньовічних українських міст. Не виключено, що наша гармата могла належати міському храмові, за яким була закріплена певна ділянка оборонних мурів Белза [17, с. 20].

Важко зараз достеменно сказати, чи була вона виготовлена місцевими ковалями, чи була кимось привезена в місто. Зовнішній вигляд бомбарди, а саме дуже грубе виконання, «кривизна конструкції» дають можливість зробити припущення, що гармата була виготовлена нашвидкоруч, або ковалем, котрий не був професіоналом у виробництві гармат. Проте, восьмигранну донну частину нашої бомбарди вважаємо декоративним елементом, що само по собі виключає її виготовлення нашвидкоруч. Скоріше можемо її назвати доволі цікавим ковальським експериментом.

Сьогоднішній стан бомбарди є задовільний. Ствол дещо кородований. Дерев'яний приклад – втрачено. На дульному кільці та на казенній частині написані білою фарбою інвентарні номери.

Перспективою даного дослідження є подальша атрибуція бомбарди шляхом проведення металографічного аналізу та вивчення документальних та археологічних пам'яток міста Белза, проведення порівняльного аналізу зі схожими гарматами з колекцій європейських та українських музеїв, реконструкція прикладу бомбарди.

Список використаних джерел та літератури

1. Львівський історичний музей. Фондова група «Зброя»
2. Львівський історичний музей. Інвентарні книги Музею
3. Львівський історичний музей. Книга надходжень Музею
4. Музей Наукового Товариства ім. Шевченка. Інвентар VII
5. Бехайм В. Энциклопедия оружия (Руководство по оружейведению. Оружейное дело в его историческом развитии от начала средних веков до конца XVIII в.) / пер. с нем. А. А. Демидов и др., отв. ред. С. В. Єременко. – СПб., 1995.
6. Бойко О. Розвиток та формування урбаністичної структури Белза на основі іконографічних та архівних джерел / О. Бойко, В. Слободян // Белз та Белзька земля: наук. зб. – Белз: Державний історико-культурний заповідник, 2006. – Вип. 2. – С. 140-166.
7. Карман У. История огнестрельного оружия. С древнейших времен до XX века. / пер. с англ. М.Г Барышникова. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 299 с.
8. Книш Я. Основні періоди історії Белза / Я. Книш // Белз та Белзька земля: наук. зб. – Белз: Державний історико-культурний заповідник, 2004. – Вип. 1. – С. 66-72.
9. Козицький А. Нариси військової історії Львова XIII-XVIII ст. / А. Козицький. – Львів: Априорі, 2014. – 368 с.
10. Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). Видання 4-те, змінене і доповнене // І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів; за ред. Д. С. Карпин. – Львів: Світоч, 1992. – 390 с.
11. Маковская Л. К. Ручное огнестрельное оружие русской армии конца XIV – XVIII веков. Определитель / Л. К. Маковская. – М., 1992. – 197 с.
12. Мальченко О. Арсенали українських замків XV– середини XVII ст.: монографія / О. Мальченко. – Київ, 2004. – 398 с.
13. Мальченко О. Артилерія на українських землях у XIV-XV століттях / О. Мальченко. – Київ, 2005. – 184 с.
14. Мальченко О. Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV-XVIII ст.) / О. Мальченко. – Київ, 2009. – 284 с.
15. Мальченко О. Museum artilleriae ucrainicae saeculi XV-XVIII. Pars prima. Українські гармати в зарубіжних музейних колекціях / О. Мальченко. – Київ, 2011. – 216 с.
16. Омельчук Б. Організація оборони міст Руського і Белзького воєводств на «Татарських шляхах» у другій половині XV – XVI ст. / Б. Омельчук // Мандрівець. – 2010. – січ.-лют. (№1). – С. 15-23.
17. Погоральський Я. Формування території та кордони Белзького князівства / Я. Погоральський // Белз та Белзька земля: наук. зб. – Белз: Державний історико-культурний заповідник, 2004. – Вип. 1. – С. 60-65.
18. Петегрич В. Про час виникнення Белза / В. Петегрич // Белз та Белзька земля: наук. зб. – Белз: Державний історико-культурний заповідник, 2004. – Вип. 1. – С. 18-23.

19. Петрик Н. Пам'ятки озброєння у фондах Музею Наукового Товариства імені Шевченка (НТШ) у Львові / Н. Петрик // Археологія & Фортифікація України: зб. матер. V всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – 324 с.
20. Слободян В. Історія белзьких костелів / В. Слободян // Белз та Белзька земля: наук. зб. – Белз: Державний історико-культурний заповідник, 2006. – Вип. 2. – С. 176-185.
21. Сологуб Л. До історії княжого Белза з довоєнних джерел / Л. Сологуб // Белз та Белзька земля: наук. зб. – Белз: Державний історико-культурний заповідник, 2006. – Вип. 2. – С. 62-86.
22. Терський С. Археологічні матеріали з Белза у фондах Львівського історичного музею з надходжень до 1940 року / С. Терський // Белз та Белзька земля: наук. зб. – Белз: Державний історико-культурний заповідник, 2004. – Вип. 1. – С. 24-27.
23. Durdik J., Mudra M., Sada M. Alte Handfeuerwaffen. – Praha: Artia Verlag, 1977. – 237 s.
24. Kuśnierz J. Wybrane militaria późnosredniowieczne w zbiorach muzeów i kolekcjach prywatnych południowej Lubelszczyzny / J. Kuśnierz // Acta Militaria Mediaevalia. – Krakow; Sanok, 2006. – S. 211-232.

Фото 3. Донна частина

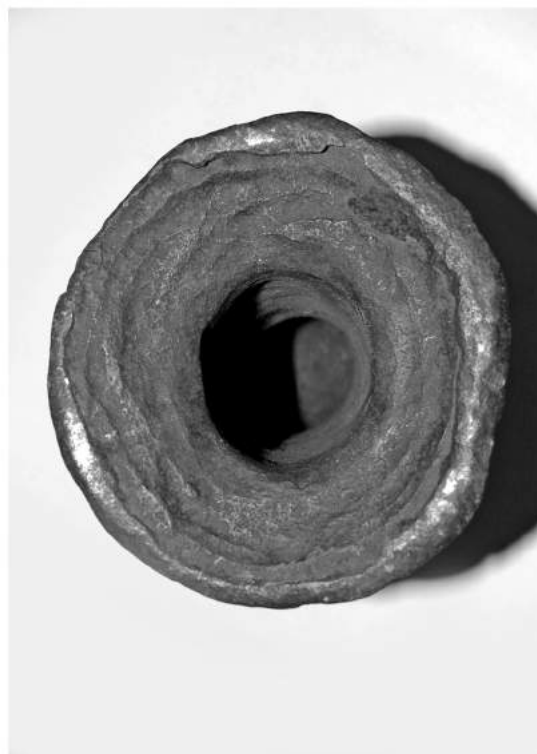

Фото 2. Дуло бомбарди

Фото 1. Ручна короткоствольна залізна кована бомбарда к. XIV – п. XV ст.